

‘Honos Alit Arcum’. Over het ontstaan van Tilburgs eerste sportvereniging (1844)

Thijs Kemmeren¹

1. Inleiding

In de historiografie van de Nederlandse sportgeschiedenis is weinig aandacht geschonken aan de betekenis die de (volks)sporten en vermaken hebben voor de ontwikkeling van de Nederlandse sportcultuur. Pieter Breuker, een van de weinigen die zich bezighouden met de Nederlandse sportgeschiedenis van de negentiende eeuw, heeft recentelijk nog het ontstaan van de moderne sportwereld vanuit twee verschillende werelden beschreven. Het gaat daarbij om een traditionele, conservatieve (volks)sportwereld, die hechtte aan tradities en al eeuwenlang bestond, en een moderne, vernieuwende, negentiende-eeuwse, die het speelterrein van de stedelijke elite was.ⁱ Een van die traditionele sportieve vermaken was het handboogschieten, eeuwenlang beoefend en georganiseerd door aloude schuttersgilden.

De eerste moderne handboogschietverenigingen vormden onderdeel van sociëteiten in de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw. Ze ontstonden menigmaal vanuit de wegwijnende schuttersgilden, die hun functie hadden verloren. Deze verenigingen werden aanvankelijk bemenst door de bovenlaag van de bevolking, maar al spoedig trad het trickle down-effect op en was de beoefening toegankelijk voor alle lagen van de bevolking. Vele verenigingen hadden hun thuis in koffiehuisen, cafés en kroegen.

In dit artikel staan de oprichting en vroege geschiedenis van de eerste Tilburgse handboogschietvereniging ‘Honos Alit Arcum’ (‘De Boog voedt de Eer’) centraal. De vereniging was een onderafdeling van de elitaire sociëteit ‘Philharmonie’. De vroege lotgevallen van ‘Honos Alit Arcum’ staan model voor de wijze waarop in Brabantse steden het handboogschieten een opleving beleefde.

2. Sociëteiten en het (sport)verenigingsleven

De sociaal-maatschappelijke betekenis van de traditionele schuttersgilden verminderde en verschoof naar een meer private nadat deze organisaties in de Napoleontische tijd hun publieke functie hadden verloren.ⁱⁱ De bescherming van steden en dorpen werd overgenomen door een nieuw veiligheidsapparaat. De

schuttersgilden kregen een steeds minder prominente plaats en velen die oorspronkelijk lid waren van een gilde, stapten over naar een van de talrijke nieuwe handboogschietverenigingen. De notabelen van de steden ontmoetten elkaar in de meer moderne sociëteiten, terwijl de gegoede middenstand vooralsnog lid bleef van de traditionele gilden.ⁱⁱⁱ De overgang van de gewoontes en tradities van de gilden naar de strak gereguleerde wedstrijdsport verliep geleidelijk. Zo kenden (en kennen) veel handboogschietverenigingen een teerdag, ze hielden, voorafgaand aan een concours, parades en optochten door hun stad of dorp en beloonden de winnaars met medailles.^{iv} Daarbij manifesteerde zich de sociaal-maatschappelijke betekenis van de sport steeds sterker. Maar ook sportief gezien maakte het handboogschieten een belangrijke ontwikkeling door. Het groeide uit tot een sport, met gestandaardiseerde regels, competities, een organisatiestructuur, met verenigingen en een bond, en uiteindelijk kreeg het de status van een Olympische discipline.^v

Het sociëteitsleven kwam tot bloei in de eerste helft van de negentiende eeuw. Aan het einde van de achttiende eeuw waren de sociëteiten mannengezelschappen, waarin vooral over politiek werd gesproken. De “nieuwe” sociëteiten ontwikkelden zich tot ontmoetingsplaatsen en gezelligheidsverenigingen voor de bovenlaag van de samenleving. Die bovenlaag bestond meer en meer uit de nieuwe economische elite: fabrikanten, handelslieden en hoogopgeleiden. In Noord-Brabant stonden, zeker in de steden, deze sociëteiten vaak aan de basis van de eerste handboogschietverenigingen. De leden vulden hun avonden met praten, lezen van boeken, kranten en tijdschriften en met dammen, schaken, beugelen, biljarten, kaarten, kegelen en handboogschieten.

Oprichting handboogschutterijen

Vanaf ongeveer de jaren veertig van de negentiende eeuw werden in Noord-Brabant vele handboogschutterijen opgericht. Het *Jaarboek der Boogschutterijen*, in 1847 en 1849 uitgegeven door A. van der Mast, geeft een overzicht van alle Nederlandse handboogschutterijen.^{vi} In 1847 telde Brabant 55 en de rest van

Nederland 77 schutterijen. In 1849 waren die cijfers respectievelijk 57 en 86. Het onderzoek van Van der Mast zal niet volledig zijn geweest, maar het maakt duidelijk dat veruit de meeste handboogschutterijen in Noord-Brabant gevestigd waren. Dat gold ook voor de rest van de negentiende eeuw.

In de jaren dertig en veertig ontstonden handboogschutterijen als onderafdeling van de nieuwe sociëteiten. In Eindhoven richtten leden van sociëteit de 'Harmonie' in 1834 de handboogschietvereniging 'Amicitia Dulcius Nihil' ('Niets is aangenamer dan Vriendschap') op en leden van de Bossche sociëteit 'De Unie' volgden dat voorbeeld in 1837.^{vii} Ze besloot een handboogschutterij op te richten, die ook het initiatief nam tot de organisatie van regionale en een paar jaar later zelfs nationale concoursen.^{viii} Bij de opgave die De Unie in 1847 aan Van der Mast deed, gaf de secretaris aan dat de sociëteit de schutterijen opnieuw tot leven had gebracht: immers, behalve op het platteland, bestond er geen handboogschieten meer. De Unie beschouwde zich 'als de moeder, de bakermat en den oorsprong van die aangename en schoone uitspanning welke thans zo algemeen in de provincie verspreid is'.^{ix}

Het eerste concours vond plaats in 1841 en was bedoeld voor handboogschutterijen in de omgeving. In 1842 schreef de vereniging een provinciaal en in 1844 en 1846 nationale concoursen uit. Het aantal deelnemende schutterijen nam toe van acht in 1841, via dertien in 1842, naar 26 in 1846. Ter gelegenheid van haar 55-jarig bestaan in 1882 organiseerde De Unie een schietwedstrijd, waaraan 107 verenigingen met tenminste zes schutters elk deelnamen.^x De Brabantse hoofdstad telde in 1847 vijf verenigingen, Breda twee en een betrekkelijk kleine stad als Oisterwijk drie.

3. De oprichting van Honos Alit Arcum (1844)

Op 26 augustus 1844 organiseerde 'De Unie' in Den Bosch een Nationaal Concours voor handboogschutterijen. Aanwezig waren negentien verenigingen, voornamelijk uit Noord-Brabant. De wedstrijden werden voorafgegaan door een plechtige optocht van de deelnemers, die met hun vaandels en banieren door een versierde stad liepen. De carillons van de St. Jan klonken, de kerkklokken luidden en de kanonnen schoten.^{xi} De optocht werd door duizenden gadeslagen. De Brabantse hoofdstad vierde volop feest. In zijn slottoespraak herinnerde de burgemeester eraan dat de schutterijen vanaf de Middeleeuwen het vaderland met pijl en boog hadden verdedigd. Een groots vuurwerk

vormde het slot van het concours.^{xii}

Uit Tilburg namen leden van de in 1840 opgerichte sociëteit Philharmonie deel aan de wedstrijden. De Tilburgse deelnemers wonnen een zilveren medaille. De sociëteit was een gezelschap waarvan alleen mannen, na ballotage, lid konden worden.^{xiii} De leden behoorden tot de bovenlaag van de Tilburgse samenleving, een samenleving die aan de vooravond stond van urbanisatie en industrialisering.

Na thuiskomst uit Den Bosch besloot het bestuur van Philharmonie een onderafdeling ten behoeve van het handboogschieten op te richten. Het bestuur realiseerde zich kennelijk dat het vermaak niet alleen een boeiende bezigheid was, maar ook dat ontmoetingen met andere handboogschutters tot interessante contacten kon leiden. Het was de eerste van de (sport)onderafdelingen die geïnitieerd werden door de sociëteit. In de loop der jaren zagen een kegelclub, een tennisvereniging, een rijvereniging, een fietsclub en een bridgeclub het levenslicht. Leden van de Philharmonie stonden ook aan de basis van de 'Tilburgse Mixed Hockey Club'. De meeste van deze onderafdelingen bestaan nog steeds.

Jacobus A. Mutsaers (1805-1880), grondlegger en eerste president van Honos Alit Arcum

Reglement

Een commissie, op 16 september 1844 in het leven geroepen, kreeg de opdracht een reglement voor de nieuwe onderafdeling te ontwerpen betreffende doel, samenstelling van bestuur en algemene verordeningen. Voorzitter van de commissie werd J.A. Mutsaers, op dat moment kantonrechter te Tilburg.^{xiv} De commissie ging voortvarend te werk en al op 28 september 1844 kon het reglement worden vastgesteld. De eerste buitengewone vergadering van Honos Alit Arcum vond plaats op 25 november 1844. De dertig leden waren afkomstig uit de Tilburgse bovenlaag.^{xv}

Het zo zeer begeerde beschermheerschap van Koning Willem II was net daarvoor geregeld. Dat had niet zonder tussenkomst van de ministers van Binnenlandse Zaken en Justitie tot stand kunnen komen. De grondwet van 1840 had namelijk een eerste aanzet tot ministeriële verantwoordelijkheid gegeven. Daarom werd het reglement ter goedkeuring naar 's-Gravenhage opgestuurd. Op 20 november 1844 meldde voorzitter Mutsaers dat de goedkeuring werd verleend. Hij had gedineerd met de Koning, die ook had aangegeven het gezelschap op te willen zoeken. Het beschermheerschap werd door de Koning aanvaard op 5 april 1845.^{xvi}

Het reglement bestond uit twee delen. In het eerste deel werden het doel, de samenstelling van het bestuur en de algemene verordeningen geregeld. In het tweede stonden de afspraken rondom het schieten, de orde bij het doel, de schutterskoning en de concoursen beschreven. Artikel 1 van deel I luidde: 'Het doel van dit gezelschap is om naar aloud Nederlands gebruik, het lichaam te oefenen en zich eene nuttige uitspanning te verschaffen door het schieten met den Handboog.'^{xvii} De doelstelling geeft aan dat handboogschieten een oud gebruik was, maar tegelijk ook een zinvolle lichamelijke bezigheid. Het tweede artikel ging in op de gekozen naam: Honos Alit Arcum. Handboogschieten appelleerde aan eergevoel. Er moest onder gelijke omstandigheden om de ereprijzen gestreden worden, een belangrijk kenmerk van sport, zoals Guttman stelt.^{xviii}

Het eerste artikel dat handelde over het schieten (artikel 15), maakte duidelijk dat het lidmaatschap geen vrijblijvende zaak was. Van de leden van het gezelschap werd verwacht dat ze 'van den eersten maandag van mei tot en met den derden maandag in augustus drie malen in de week en wel des maandagswoensdags- en vrijdags tusschen 5 en 8 uur des namiddags aan den doel verschijnen.' Ter controle diende

men een handtekening te plaatsen. De reglementen maakten duidelijk hoe men zich moest gedragen, gericht op een eerlijk verloop tijdens de wedstrijden, maar ook gericht op de veiligheid van de deelnemers. Zo gaf artikel 20 aan dat de schutter, voor hij ging schieten, op straffe van een boete van 25 cents per overtreding, diende te roepen 'gare of vast' (een waarschuwing, zodat er geen ongelukken konden plaatsvinden).

Het bestuur benoemde pijlmeesters, dat wil zeggen scheidsrechters die verantwoordelijk waren voor een ordentelijk verloop van wedstrijden en trainingen. Het reglement gaf aan dat het gezelschap één keer per jaar een concours zou organiseren en maximaal twee keer per jaar deel zou nemen aan nationale concoursen. Het lidmaatschap kostte fl. 5, — per jaar, bijna een arbeidersweekeersalaris en dus een behoorlijk bedrag. Het was alleen mogelijk via ballotage lid worden.

4. De eerste concoursen

Honos organiseerde haar eerste nationale concours op 1 september 1845. De *Nederlandse Staatscourant* berichtte hierover:

'De feestviering van het nationale concours met den handboog, op heden door het handboogschuttersgezelschap Honos alit arcum gegeven, is gisteren door het luiden der klokken en het gebulder des geschuts aangekondigd [...]. De optogt, welke inderdaad plegtig mag worden genoemd [...], heeft [...] overeenkomstig het onlangs uitgegeven programma, plaats gehad. De deelneming en geestdrift waren algemeen; niets was er gespaard om het feest zoo luisterrijk mogelijk te maken [...]. Van de meeste huizen wapperde de nationale vlag en de sociëteits-zaal Philharmonie, benevens de tuin [...] waren zoo keurig en prachtig versierd, dat een ieder die met bewondering aanschouwde [...]. Met den wedstrijd, aan welken 16 schutterijen hebben deel genomen, heeft men ten 11.1/2 ure een aanvang gemaakt, en is de eerste prijs, na een met veel geestdrift gepaard gaanden strijd, behaald door de schutterij van Stratum, onder de zinspreuk van de Vriendschap, aan welke de sierlijke gouden medaille heden avond zal worden uitgereikt.'^{xix}

Aan het concours namen dus zestien gezelschappen deel. De sociëteit greep de gelegenheid aan om zichzelf aan de stad, middels de optocht, te presenteren. De wedstrijden vonden echter in besloten ruimte plaats, namelijk in de tuin van het gebouw van 'Philharmonie'. Het echte feest was eveneens een onderonsje tussen de leden van de verschillende gezelschappen.

schappen en daarmee niet toegankelijk voor verreweg de meeste Tilburgers.

Het concours van 1846 was nog uitbundiger. Het *Algemeen Handelsblad* van 17 augustus 1846 beschreef bijvoorbeeld de optocht, voorafgaande aan de wedstrijden:

'a. Een detachement lanciers te paard; b. een detachement stedelijke schutterij; c. de gilden van St. Dionisius, St. Sebastiaan en St. Joris met derzelver hoofden, vanen, banieren en schilden; d. muziek der harmonie; e. de helft der mededingende schutterijen; f. de helft der leden van het gezelschap Honos alit arcum; g. de standaard-drager en twee commissarissen; h. de schutters-koning, vergezeld van zes scherpschutters; i. de eerprijzen, gedragen door 4 jongelingen, voorafgegaan door eenige meisjes, bloemkorfjes dragende; k. het stedelijk bestuur van Tilburg; l. de tweede helft der mededingende schutterijen; m. de tweede helft der leden van het gezelschap Honos alit arcum; n. een detachement stedelijke schutterij, een detachement lanciers te paard tot sluiting van den trein'.^{xx}

Aan deze wedstrijden namen 24 schutterijen deel, die voornamelijk uit Brabant afkomstig waren. Honos maakte indruk op de Tilburgse bevolking, door met pracht en praal en met hoge gasten van buiten de Tilburgse gemeenschap uitbundig door de stad te marcheren. Een stad die weliswaar sinds 1808 stadsrechten had, maar nog allesbehalve de bijbehorende uitstraling vertoonde. Elise van Calcar verwoordde het zo in 1851:

'Tilburg schijnt eene verzameling van verspreide buurt-schapjes, van onzamenhangende groepjes huizen die dwars en scheef door elkaar zijn geworpen en aan een omgeschudde Neurenberger doos doen denken, waarvan de huisjes wel zijn opgezet maar nog altoos het schikken van rijen en straten verbeiden.'^{xxi}

Door de organisatie van deze concoursen droeg Honos bij aan 'het op de kaart zetten' van het zich ontwikkelende Tilburg. De ontstane netwerken van leden van de deelnemende verenigingen hebben ongetwijfeld geleid tot betere politieke en economische verbindingen met soortgelijke netwerken in Nederland. Die gang van zaken was noodzakelijk voor het groeiproces dat de Tilburgse samenleving in de tweede helft van de negentiende eeuw doormaakte. Een analyse van de leden van Honos maakt duidelijk dat ze tot de politieke elite van Tilburg behoorden.

5. Koning Willem III en handboogschieten op Het Loo

Honos werd in de eerste jaren van haar bestaan regelmatig uitgenodigd voor concoursen. Eén daarvan, een voor de ontwikkeling van de handboogsport belangrijke wedstrijd, vond plaats op 25, 27 en 29 juli 1849 op de koninklijke domeinen van Het Loo. De pas gekroonde Koning Willem III, fervent handboogschutter, had de belangrijkste en voornaamste handboogschutterijen van Nederland uitgenodigd en wilde via een charme-offensief deze aan zich verplichten. Het koningshuis had al een goede band met de handboogschutterijen en Willem III wilde ze inzetten om zijn positie te versterken.^{xxii}

Om een zo goed mogelijk wedstrijdreglement vast te stellen, liet de Koning zijn intendant, Kamerheer des Konings en adjudant van Het Loo, Julius Bernard, graaf van Limburg Stirum, overleggen met de hem bekende handboogschutterijen.^{xxiii} In het door de adjudant opgestelde reglement ging het om: kleding, gemakkelikheden, geldelijke bijdrage, communicatie, documentatie en beheer, kwaliteit van het materiaal, afstand tot doel en staak, gebruikelijke afstanden, prijzen, straffen en bepalingen. Belangrijke spelregels waren de volgorde van schieten, die door loting tot stand kwam, de afstand tot het doel (28 ellen, dat wil zeggen ± 20 meter) en het aantal punten dat een schutter kreeg wanneer hij in de roos schoot. Er werden verder regels opgesteld die bepaalden wanneer een schot geldig was. Juist het opstellen van regels zorgde voor een verdere modernisering en sportificering van het handboogschieten.

Honos Alit Arcum behaalde op Het Loo een derde plaats in het totale aantal punten en ontving een door de koning uitgelooft zilveren pijl. A.J. Verbunt, commissaris van Honos, kreeg de prijs uit handen van kroonprins Maurits. De betrokkenheid van de Koning bleef overigens niet beperkt tot de organisatie van enkele concoursen. Hij accepteerde het beschermheerschap van de aanwezige handboogschietverenigingen. Naast Honos nam vanuit Tilburg het St. Sebastiaangilde deel. De Tilburgse afvaardiging werd bij thuiskomst enthousiast ontvangen in het Koffiehuis Tivoli, waar tot in de late uurtjes feest werd gevierd.^{xxiv} Het handboogschieten droeg aldus bij aan het zelfbewustzijn van Tilburgers, die trots waren op de prestaties van hun inwoners.

6. Tot slot

Honos werd in 1844 door de Tilburgse elite opgericht als ondervereniging van sociëteit de Philharmonie. Volgens hetzelfde patroon kwamen de eerste handboogschietverenigingen in Den Bosch en Eindhoven tot stand.

Honos stond aan het begin van een enorme toename van het aantal handboogschutters en handboogschietverenigingen, concoursen en toernooien in Tilburg in de tweede helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. De deelnemers van de wedstrijden in 1849 op Het Loo waren voorbeelden voor jongeren, die langs de kant stonden tijdens de optochten voorafgaande aan de concoursen (die zelf in de beslotenheid van de tuin van Philharmonie werden gehouden). Handboogschieten werd zo een grote sport in Tilburg.^{xxv} De handboogschietverenigingen versterkten de betrokkenheid van de leden bij de zich sterk industrialiserende stad en ze waren economisch betekenisvol voor de kroegen en koffiehuisen, waar de organisaties hun thuis hadden. Het netwerk van handboogschietverenigingen was belangrijk voor de sociaal-maatschappelijke verhoudingen in Tilburg en een stuwende kracht voor meer samenhang in de stad.

¹ De auteur heeft een proefschrift in voorbereiding over de sociaal-maatschappelijke betekenis van sport in Tilburg 1844 – 1971. Promotoren zijn prof. dr. A.J.A. Bijsterveld, UvT, en prof. dr. P. Delheye, KULeuven. Hij doceert (internationale) sportmarketing aan de opleiding SPECO (Sport Economie Communicatie) van Fontys Economische Hogeschool te Tilburg.

Literatuur

- Bevers, A. en S. Eijsbouts ([2002]). *Handboogberichten uit De Zuid-Willemsvaart, 1880 – 1940*, deel 1. Z.p.
- Breuker, P. (2008) "Sport" in het Nederlands. Introductie en acceptatie van woord en activiteit in Nederland (1840-1900). In: *Sportmonium*, jrg. 28 (2008), nr. 3-4 [= speciaalnummer voor Roland Renson], 67-79.
- Calcar, E. van (1851). *Tilburgsche mijmeringen*. Tilburg.
- Guttmann, A. (2004). *From Ritual to Record. The Nature of Modern Sports*. New York.
- Janssen-Bleij, J. (2009). *De deugd van broederschap. Sociaal kapitaal van gildebroeders in Noord-Brabantse schuttersgilden, 1600-2000*. Tilburg.
- Mast, A. van der. *Jaarboek voor de boogschutterijen in het Koninkrijk der Nederlanden voor 1847 en Jaarboek voor de boogschutterijen voor 1848-1849*. Gorinchem.
- Meijs, A.P.J. (1990). *150 Jaar sociëteit Philharmonie, 1840-*

1990. Tilburg.

- Pluymakers, J. en G. Steijns (2001). 'Het heeft zijne majesteit behaagd'. In: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jrg. 29 (2001), 75-96.
- Spoorenberg, J. (1996). 'De Eindhovense sociëteit Harmonie'. In: *De negentiende eeuw*, jrg. 20 (1996), 144-149.

(Digitale) archieven:

- Archief S. Eijsbouts, Vlierden.
- Nationaal Archief Den Haag: Ministerie van Justitie.
- R.A.T., Archief Honos Alit Arcum.
- R.A.T, Archief sociëteit Philharmonie.
- R.A.T, Archief St. Sebastiaan.
- <http://www.kranten.kb.nl> Via deze website zijn vele, ook negentiende-eeuwse kranten digitaal toegankelijk en doorzoekbaar, waaronder: *Algemeen Handelsblad*, *Nederlandsche Staatscourant* en *Noord-Brabander*.

Noten

- ⁱ Breuker (2008): 67-79.
- ⁱⁱ Janssen-Bleij (2009): 277.
- ⁱⁱⁱ Pluymakers en Steijns (2001): 75-96.
- ^{iv} Teerdagen waren feestdagen. Daarop werden de financiën geregeld en mochten nieuwe leden intreden. De dag begon met een mis en 's avonds was er een vaak uitgebreide maaltijd met bier en wijn.
- ^v Guttmann (2004). Allan Guttmann noemt in het tweede hoofdstuk onder andere: gelijke wedstrijdstandigheden, specialisering, bureaucratisering, rationalisering, kwantificering en het streven naar records als kenmerken van moderne sport. Het handboogschieten, Olympische discipline in 1900 en 1920, voldoet aan deze kenmerken. Aan de Olympische Spelen van 1900 in Parijs namen vijf Tilburgers, lid van de handboogschietvereniging 'Nooit Volleerd' deel. In 1920 won een Nederlands team zelfs goud. Een van de leden van dit team was J. van Gastel, afkomstig uit Tilburg en ook lid van Nooit Volleerd.
- ^{vi} Mast, A. van der. *Jaarboek voor de boogschutterijen in het Koninkrijk der Nederlanden voor 1847 en Jaarboek voor de boogschutterijen voor 1848-1849* (Gorinchem). In het eerste deel geeft de auteur aan dat hij van verschillende handboogschutterijen geen antwoord had ontvangen en dat hij bovendien mogelijk verschillende verenigingen niet had bereikt. In het tweede boekje belooft de auteur elke twee of drie jaar een herziene, actuele uitgave, maar dat is er niet van gekomen. De twee boekjes vormen een belangrijke bron voor het onderzoek naar de handboogschutterijen rondom het midden van de negentiende eeuw.

vii Spoorenberg (1997): 144-149.

viii Archief 'De Unie'. In copie aanwezig bij de heer Sjaak Eijsbouts te Vlierden, die een belangrijk archief van de Nederlandse Handboogbond beheert. Het archief bevat een lijst, afkomstig van het Koninklijk Huisarchief, van alle Handboogschutterijen in Nederland.

ix Mast, van der: 56.

x Bevers en Eijsbouts ([z.j.]). Bevers en Eijsbouts hebben alle handboogberichten verzameld die in deze periode verschenen in Zuidoostbrabant.

xi *Noord-Brabander*, 27 augustus 1844, 3.

xii *Noord-Brabander*, 29 augustus 1844, 3.

xiii Meijs (1990): 7-10.

xiv Jacobus Arnoldus Mutsaers was zoon van een Tilburgse wollenstoffenfabrikant. Hij studeerde rechten, werd advocaat en kantonrechter. Hij werd lid van Provinciale Staten van Brabant, van de Tweede Kamer en ook minister. Mutsaers had zitting in de Hoge Raad en de Raad van State. Hij bleef tot het einde van zijn leven belangstelling houden voor de handboogschietvereniging.

xv Regionaal Archief Tilburg, Archief sociëteit Philharmonie Handboogschietvereniging Honos Alit Arcum, archiefnummer 265, inventarisnummers 317-344.

xvi Koning Willem II was vaak in Tilburg te vinden en daardoor een goede bekende van de Tilburgse elite.

xvii Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Justitie, Naamloze vennootschappen, dossier 181: *Reglement van het Handboogschuttersgezelschap in de sociëteit Philharmonie te Tilburg*, artikel 1.

xviii Guttman (2004): 5-57.

xix *Nederlandsche Staatscourant*, 4 september 1845, p. 2.

xx *Algemeen Handelsblad*, 20 augustus 1846, p. 4.

xxi Calcar, van (1851).

xxii Zo genoot de Bossche sociëteit De Unie het beschermheerschap van Z.K.H. Prins Alexander (zoon van prins Willem II en kleinzoon van Koning Willem I) en was Koning Willem II, zoals we al hebben gezien, beschermheer van Honos.

xxiii R.A.T., archief Honos Alit Arcum.

xxiv R.A.T., archief St. Sebastiaangilde, Notulenboek.

xxv R.A.T., Adresboek 1879. In 1879 bijvoorbeeld kende Tilburg 29 handboogschietverenigingen, met in totaal 789 leden. In de jaren dertig van de twintigste eeuw werden in het voorjaar wekelijks wedstrijden gehouden.